

**TRANSFORMASIYAYA AİD TƏDQIQATLARDAN R.VAN VALİN VƏ U.FOLİNİN
REFERENSIAL-ROL QRAMMATİKASININ ƏHƏMİYYƏTİ**

Sintaktik və qrammatik təsvirə funksional baxımdan yanaşmanı səciyələndirən referensial rol qrammatikası ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarında meydana gəlmişdir. Referensial rol qrammatikasında qrammatik vahidlər və sintaktik konstruksiyalar, hər şeydən əvvəl, onların linqvistik sistemdə (nitqdə) funksional roluna görə təhlil olunur və yalnız bundan sonra formal (struktur) xüsusiyyətləri baxımından öyrənilir. Bu qrammatikada cümlənin strukturu iki hissəyə - semantik rol komponentinə və praqmatik komponentə ayrılır. Sonuncunun çərçivəsində nitqdə seçilməyə (müəyyənlik, konkretlik, məlumluq və maraq fokusu kateqoriyaları) əsaslanan "üstünlük" iyerarxiyasını ayırırlar. Belə praqmatik struktur eyni semantik rol topluluğu cümlələr üçün müxtəlif ola bilər və cümlənin kommunikativ strukturuna uyğun gəlir.

Cümlə strukturunun tədqiqi, onun generasiyası, törəməsi, qeyri-generativ modellərin yaradılması N.Xomskinin transformasiya metodu, törədic qrammatika, standart modelinin formalaşması dövründə geniş vüsət alaraq 1970-80-ci illərdə bir

çox yeni nəzəriyyələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. XX əsrin ikinci yarısında generativ linqvistikanın yaradılması ilə dilçilikdə qrammatika ilə bağlı yeni mərhələ başlandı. Qeyd olunduğu kimi generativ linqvistika bir sıra mərhələlərdən keçmişdir və ilk hər bir mərhələ N.Xomskinin yeni kitabının çapı ilə başlamışdır. Bu da tədqiqatçının öz işlərinə tənqidi yanaşması, irəli sürdüyü nəzəriyyəni daim təkmilləşdirməyə çalışdığını və nəticədə yeni model yaratdığını təsdiq edir. Təbii ki, generativizmi yalnız N.Xomski deyil, onun ardıcılıları, həmçinin mövcud ideya və müddəaları bu və ya başqa şəkildə qəbul etməyənlər də inkişaf etdirmişlər. Bunun sayəsində dilçilikdə fərqli generativ və qeyri-generativ nəzəriyyələrin, modellərin sayı artmışdır. Birinci paragrafda göstəriləyi kimi, əvvəl standart nəzəriyyə və onun hüdudları daxilində sintaktik strukturlar və "aspektlər" modelləri yaradılmışdır. Yalnız bundan sonra genişləndirilmiş standart nəzəriyyə və ya leksikalizm meydana çıxmışdır. N.Xomskinin "Nominalizasiya haqqında qeydlər" məqaləsi və "İdarəetmə və birləşdirmə haqqında mühazirələr" kitabı əsasında "İdarəetmə və birləşdirmə" (idarəedic birləşmələr) nəzəriyyəsi formalaşır. Bu nəzəriyyəyə keçid zamanı başlıca dəyişmə konkret dillərin sintaktik strukturunu təsvir edən spesifik qaydalardan bəziləri universal məhdudlaşdırmalarla əvəz edilmişdir. Bütün transformasiyalar bir dəyişmə ilə dəyişdirilmişdir. Bu ideya çərçivəsində xüsusi modullar (X ştrix nəzəriyyə; məhdudlaşdırma; birləşdirmə, idarəetmə, hal, teta-nəzəriyyə) işlənilib hazırlanmışdır. Bu modullardan hər biri qrammatikanın müəyyən hissəsini əhatə edərək, öz prinsipləri ilə fəaliyyət göstərir, konkret dil spesifikasiyasını təyin edən tənzimləyici parametrlərə malik olur. Prinsip və parametr anlayışları generativizmin sonrakı inkişafında da qaldığına görə bəzən prinsip və parametr nəzəriyyələrindən bəhs olunur ki, bu da nəzərdən keçirilən sahənin ikinci və üçüncü mərhələlərini əhatə edir.

Generativ linqvistikanın diqqət mərkəzində qrammatika nəzəriyyəsi dursa da, bu istiqamət fonologiya, psixolinqvistika, koqnitiv, hesablama və kompüter dilçiliyinə əsaslı təsir göstərmiş, onlarda yeni tədqiqat metod və modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti XX əsrin sonlarında, bir-birini bu və ya digər aspektdən tamamlayan linqvistik nəzəriyyələrin yaradılmasını qeyd-şərtsiz təsdiq edir, onlar əvvəlki və müasir nəzəriyyələr əsasında dilin müasir mövqedən hərtərəfli şərhini verməyə, daha ümumi nəzəriyyənin formalaşdırılmasına çalışırlar. "Müxtəlif məktəblər öz yolu ilə inkişafını davam etdirməklə yeni predmet sahələrini, tədqiqat istiqamətlərini də ortaya atır. Bununla yanaşı, müxtəlif məktəblərin inteqrasiyası, mövqe yaxınlaşmaları da aşkar müşahidə olunur. Belə olan təqdirdə, müasir linqvistikanın da poliparadigmallığını təsdiq etmək lazım gəlir [Kubryakova 1995, s. 228]. Doğurdan da, bu gün dilçilikdə yer almış elmi istiqamət və nəzəriyyələrin sayı artmaqdadır.

Funksional istiqamətlənmiş tədqiqat metodlarında təsvir nöqtəyi-nəzərindən funksiya formadan əhəmiyyətli sayılır. Çünki forma cümlə strukturunda lazım gələn konstruksiya və elementlərin seçimində forma əlverişli vasitə olsa da, funksiyanın təyini belə təcrid olunmuş konstruksiyalar əsasında tam müəyyənləşə bilmir və təkrar kontekstə, daha doğrusu, cümləyə qayıtmaq tələbi meydana çıxır. Funksiyanın təyindən sonra bu funksiyanı ifadə edən, verballaşdırılan formaların qruplaşdırılması sadələşir. Yəni konkret funksiyanın yerinə yetirilməsində iştirak edən fərqli formalar çoxluğunu qurmaq mümkün olur. Funksiyanı təyin etmək və ondan çıxış edərək formaları müəyyənləşdirmək dilin ünsiyyət rolunu araşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir istiqamətdir. Bu məsələdə yenə də "dil sənəti" və "dildən istifadə" kimi anlayışların ifadə etdiyi məzmun, onların qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də təsirini aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur. Dilin kommunikasiya məqsədilə istifadəsi, onun sosial qarşılıqlı münasibətlərdə oynadığı rol, təbii ki, dilin təbiətini başa düşməkdə əsaslı əhəmiyyət daşıyır. N.Xomskinin göstərir ki, dildən istifadənin öyrənmək onun əsasında duran dil sənətini dərk etmək səviyyəsindən asılı olaraq inkişaf edəcəkdir [9, s.14]. Burada dilin öyrənilməsindən əvvəl onun hansı psixoloji əsaslar zəminində reallaşmasını nəzərə almaq ön plana çəkilir. Əvvəl insan şüurunda müəyyən fikir yaranır, sonra bu fikri ifadə etmək tələbi meydana çıxır. Bu mövqedən məsələyə yanaşma, aydındır ki, ilk növbədə idrak mexanizmində gedən prosesləri öyrənməyi aktuallaşdırır. Şübhəsiz ki, fikrin yaranması mütləq və zəruridir. Lakin fikrin yaranması ilə onun ifadəsinin eyni zamanlılığının mümkünlüyü çox vaxt nəzərə alınmır. Referensial rol-qrammatikasında N.Xomskinin irəli sürdüyü müddəaya əks mövqedən yanaşma özünü göstərir. Burada dilin təbiətini öyrənmək üçün kommunikasiyanı araşdırmağın zəruriliyi ideyası ortaya atılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir ideya ilə çıxış edərkən, tədqiqatçılar hər cür verbal davranışın kommunikativ akta çevrilməsi tezisini irəli sürür və qeyd edirlər ki, bu məsələyə münasibətdə onların mövqeyi çəkinin mahiyyətini və strukturunu başa düşmək üçün əvvəlcə bu alətin əsas təyinatının mıxı harasa çalmaq olduğunu təsdiq etmək, sonra onun başqa məqsədlərlə istifadə olunduğunu nəzərə almaq kimi müddəaya oxşardır [Van Valin, Foli, s. 378]. Bu cür fikirlər, daha doğrusu, əşyanı müxtəlif məqsədlərlə istifadə etməyin mümkünlüyü geniş yayılmış hadisədir.

"Niyə demədiniz, siz, əzizlərim

Əl yalnız görüşmək deyil,

Bəzən yumruq kimi, gərək olacaq" [Nəriman Həsənzadə].

R.Van Valin və U. Folinə istinad edilmiş bu nümunə əslində, forma və funksiya qarşılaşdırılmasını, eyni funksiyanı müxtəlif formalarla ifadə etmək, bir formanın fərqli funksiyaları bildirmə prinsipini təsdiq edir.

Referensial rol qrammatikasında sintaksis, semantika və praqmatikanın qarşılıqlı təsiri nəzərə alınır. Belə münasibət zamanı sintaktik konstruksiyalar semantik və praqmatik təsirlər istisna edilmədən təyin olunur. Başqa sözlə desək, söyləmin sintaktik strukturuna, bir tərəfdən

danışanın propozisional formalaşdırılan informasiyanı ötürmək niyyəti ilə, digər tərəfdən, söyləmin reallaşdığı sosial və linqvistik kontekstlərin gətirdiyi məhdudiyyətlərin qarşılıqlı təsiri fonunda baxılır.

Van Valin və U.Foli sintaksisin tam şəkildə semantika və praqmatika ilə eyniləşdirilməsini iddia etmir. Morfosintaktik strukturun bəzi aspektləri xalis funksional terminlərlə təsvir oluna bilmir. Məsələn, ingilis dilində sifətin isimdən sonra deyil, əvvəl işlənməsi qaydaları funksional terminlərlə təsvirini tapmır. Belə məsələlərin əksəriyyəti formal tipoloji prinsiplər əsasında həllini tapır. [Van Valin, Foli, s. 378]. Ümumiyyətlə, morfosintaktik strukturlar müstəqil səviyyə təşkil edir və bu səviyyə semantik və praqmatik amillərdən asılı olmur. Bununla belə, səviyyə transformasiya qrammatikasında olduğu kimi mütləq avtonom sayılmır. Sinxron səviyyədə referensial rol qrammatikası dillərin formal xassələrini universal terminlərlə elə şəkildə izah etməyə çalışır ki, praqmatik və semantik, başqa cür desək, funksional münasibət həlledici olub formal münasibəti üstələyir.

Referensial rol qrammatikasında sintaksis, semantika və praqmatika arasında qarşılıqlı təsirin konkret xarakteri universal hesab edilmir, bu istiqamətdə tədqiqatların vacib predmeti olur [Foley-Van 1982, s.378]. Müəlliflər göstərilir ki, belə qarşılıqlı təsirlər bütün dillərdə eyni şəkildə reallaşmır və bu faktın özü vacib tipoloji əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, bütün dillər semantik və praqmatik amillərin konkret qrammatik sistemdə formal reallaşmasından asılı olmayaraq eyni bir kommunikativ fəaliyyəti həyata keçirə bilər.

Referensial rol qrammatikasında belə qəbul edilir ki, bütün dillərin qrammatik strukturu iyerarxik səviyyələrin terminləri ilə təşkil olunur. Eyni zamanda bu qrammatika təqdim nəzəriyyəsinə istinad edir (Jones 1980). Standart təqdim iyerarxiyasına abzas – müstəqil cümlə - elementar cümlə (clause) – təşkilədiçi – söz - əsas – morfem daxildir. Foli və Van Vilinin təklif etdiyi qrammatikada cümlə səviyyəsi əsas götürülmüşdür.

Referensial rol qrammatikası adı elementar cümlə səviyyəsində iki əsas qrammatik sistemin şərhilə əlaqədar yaranmışdır. Bir sistem elementar cümlənin semantik (hal) rol strukturu, digəri isə sadə cümlədə ismi qrupların referensial və ya praqmatik xassələri ilə bağlıdır. Bu iki sistem xalis universal qrammatika hesab edilir, lakin onların hər ikisi bütün dillərdə reallaşır. Həm semantik rol strukturu, həm də praqmatik yönümlü sistemin nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Ünsiyyət prosesində insan müəyyən fəaliyyətdən, hadisədən və ya haldan bəhs edir. Bütün bunlar real gerçəklikdə mövcuddur və müəyyən obyektlərlə əlaqədardır. Belə obyektlər insanlar, heyvanlar, əşyalar və s. ola bilər və onlar müxtəlif situasiyalarda fərqli rolları oynayır. Dil insanlara imkan verir ki, onlar bu obyektlər haqqında danışsınlar, situasiyanın və onun iştirakçılarının təqdimatı üçün vasitələr seçsinlər. Belə vasitələrin bir hissəsi elementar cümlənin semantik rol strukturları olub şəraitin (fəaliyyətin, hadisənin, halın), onun iştirakçılarının və onların təsvir edilən situasiyadakı rəngarəng rollarının ifadə olunması üçün istifadə edilir. Bu sistemin ən vacib hissəsi predikatdır. Predikat situasiyanın təsvirinin əsas elementidir. Predikatlər bir sıra meyarlarla təsnif olunur. Onlardan ən vacibi ikidir. Birinci tip hadisənin statik və ya dinamik olmasını ifadə edir. İkincisi, situasiyanın hansısa iştirakçının nəzarəti altında olduğunu bildirir.

Situasiyanın iştirakçıları dildə müxtəlif tipli ad qrupları ilə ifadəsini tapır. Rol strukturuna münasibətdə ad qruplarının ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti onların daxili leksik məzmunu ilə bağlıdır. Bura şəxs, kəmiyyət, şəxsiyyət, canlılıq və konkretlik aiddir. Məlumdur ki, partisipantın xüsusiyyəti situasiyada oynanılması mümkün olan rolları təyin edir. Məsələn, agenslər, eləcə də alıcılar və eksperienslər fiziki və ya mental halla bağlı olub, demək olar ki, həmişə canlı, çox zaman insanlardır. Instrumental və lokativ partisipantlar isə mahiyyətcə həmişə cansızdır. Oxşar şəkildə ad qruplarının öz predikatları ilə bağlı ola biləcəyi semantik münasibətlər məhduddur. Bu məhdudiyyət daxili leksik məzmunla əlaqəlidir. Məsələn, agens və eksperienser, adətən, canlı olursa, instrumental və lokativ ismi qrupları canlıdır. Belə paralellizmi gözləmək olardı. Çünki predikatlər və ad qrupları situasiyanın və onun iştirakçılarının təsviri üçün vacib olan linqvistik vasitələri əhatə edir.

R.Van Valin iştirakçıların birinci tipini aktor, ikinci tipini “məruz qalanlar” adlandırmışdır [R.Van Valin 1977 b, s.25]. Qeyd edək ki, daxil edilən aktor anlayışı agensin hal roluna ekvivalent olmadığı kimi, ikinci anlayış da pasiensin hal roluna ekvivalent gəlmir. Onların seçilməsi situasiyanın təsvir olunacağı perspektivi ifadə edir. Bir çox hallarda eyni situasiya birdən artıq aktor seçməyə imkan verir.

Danny bought the cup from Bill. (6a)

Denny fincanı Bildən aldı.

Bill sold the cup to Danny. (6b)

Bil fincanı Deniyə satdı.

(6a) və (6b) cümlələrində eyni bir alqı-satqı hadisəsi təsvir olunmuşdur. Bu iki cümlədə hadisəni inisiyasiya və ona nəzarət edən tərəflər dəyişir. Verilmiş situasiyada rolların dəyişməsi baş verir. Sintaktik mübtədə birincidə Danny, İkincidə isə Bil olur.

Bill was sold the cup by Danny (7)

Bil (6b) və (7) cümlələrində mübtədə olsa da, aktor funksiyasını (6a) cümləsində yerinə yetirir. Çox sayda predikatlarda (məsələn, öldürmək, vurmaq, yemək, etmək) yalnız bir aktor olur.

Aktor və məruz qalanın qarşılaşdırılmasını təsirli feillərdə daha aydın hiss etmək mümkündür. Məsələn,

The man killed the bird – Kişi quşu öldürdü. The bird was killed by the man. – Quş kişi tərəfindən öldürüldü.

İngilis dilində “məruz qalan” ad qrupunda vasitəsiz tamamlıq durur və cümlə üzvü feildən sonra gəlir.

Aktor və məruz qalanın qarşılaşdırılması hal rolları sisteminin təşkilədiçi prinsipidir. Ənənəvi qəbul edilmiş hal rollarını ilk dəfə Filmor təklif etmişdir (12, s.434). Əgər hal rollarından yalnız ən əsaslarını sadalasaq bunlar agens, pasiens, instrument, məqsəd, mənəb və lokativ olacaqdır. Referensial rol qrammatikasının başqa nəzəriyyələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, hal rollarına sadə ilkin konseptlər kimi deyil, törəmə münasibətlər kimi baxılır. Bu onu göstərir ki, onlar deduktiv nəticə olaraq köçürülür və dörd amili əhatə edirlər. Qeyd olunan dörd amil predikatın semantikasi, xüsusi halda onun hal, hərəkət, vəziyyət və s. ifadə etməsi, ad arqumentinin daxili leksik məzmunu, perspektivin seçilməsi (aktor və ya məruz qalan) və arqumentlərin morfosemantik statusudur. Hər bir feilin lüğət məqaləsi onun arqumentinin hal göstəricisi haqqında informasiya daşıyır.

F.Veysəlli göstərir ki, “hal qrammatikasının N.Xomskidən fərqi ondadır ki, xüsusi alt qat sintaksisinin olması inkar edilir və üst qatdan fərqli olaraq (subyekt və obyekt) alt qatda semantik əlaqələr daha qabarıq üzə çıxır.

C.Filmor qrammatik cəhətdən eyni cür təyin edilən sözləri mənaya görə tamam başqa hallara aid edir [13, s. 75].

Doğurdan da, C. Filmorun hal qrammatikasında ilkin struktur semantik alt struktur qəbul edilmiş, ona modal komponent və propozisiya daxil edilmişdir. Propozisiya predikat və semantik münasibətlərlə (“alt hallar”: agens, pasiens, dativ, lokativ və s.) əlaqələndən arqumentlərdən təşkil olunur.

F.Veysəllinin hal qrammatikası bərdə verdiyi məlumatlardan da görünür ki, referensial rol qrammatikasının terminoloji bazası hal qrammatikasına əsaslanır.

Referensial rol qrammatikasında “sintaktik derivasiya”, eləcə də derivasiya yoxdur. Bu cəhət təqmem nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının işlərində də aşkar görünür. Cümlənin “məntiqi strukturu” ilə real forması arasında predikat yanındakı aktantlararası əlaqələri qeyd edən uyğunluqlar təyin olunmuşdur. Digər tərəfdən NS strukturunun elementləri arasındakı əlaqələr də müəyyənləşdirilir. Bu əlaqələr məhz semantik rollar kimi şərh edilir. Təsirə məruz qalınan eyni zamanda tema funksiyasını yerinə yetirməsi də qəbul olunur.

Referensial rol qrammatikası müasir Amerika təqdimat konsepsiyası üçün tipikdir. Bu nəzəriyyədə praktik olaraq bütün anlayışlar – mücərrəd məntiqi formullar (mücərrəd predikatlar), rol nişanları, ünsiyyətin praqmatikasını nəzərə almaq cəhdi, dilin cümlələrinin təsvirində universallığa köklənmək nəzərə alınmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Veysəlli F.Y. Sintaqmatika //Veysəlli F.Y., Kazimov Q.S., Kazimov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Sintaqmatika,söz birləşmələri,sadə cümlənin sintaksisi. Bakı,2014
2. Foley W., Van Valin R. Functional syntax and universal grammar. Cambridge etc 1984.
3. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории//Новое в зарубежной лингвистике. Вып.4.М., 1965
4. Фильмор Ч. Дело о падеже// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X.М.,1981
5. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика. Известия РАН.Серия литературы и языка. 2002.Том.61.№1,с.14-31
6. Marchand H. On the attributive and Predicative Derived Adjectives and some 7. Problems Related to the Distinction. Anglica 84,1966.
7. Magnus.L. EnglishDenominalAdjectives.A Generative Study of the Semantics of a Group of High FrenquencyDenominal Adjectives in English,1970.

Аçar sözlər: *referensial-rol qrammatikası, sintaksis, semantika,praqmatika*

Ключевые слова: *референциально-ролевая грамматика, синтаксис, семантика, прагматика*

Key words: *Role and Reference Grammar, syntax, semantics, pragmatics*

Резюме

Важность Референциально-ролевой грамматики Р. Ван Валина и У. Фоли в учениях трансформации.

Важность Референциально-ролевой грамматики Р. Ван Валина и У. Фоли в учениях трансформации.

Данная статья посвящена теории грамматики, которая охватывает типологически отличные языки и которая способна охватить взаимосвязь между синтаксисом, семантикой и прагматикой.

В начале 70-х г.г. прошлого столетия появляется референциально-ролевая грамматика (РРГ), характеризующая подход синтаксического и грамматического описания с функциональной точки зрения. Референциально-ролевая грамматика (РРГ), прежде всего, изучает грамматические единицы и синтаксические конструкции, они анализируются по их функциональной роли в лингвистической системе (речи) и только после этого изучаются с точки зрения формальных (структурных) особенностей. В РРГ структура предложения подразделяется на две части- на семантически ролевой компонент и прагматический компонент.

Описание противопоставления синтаксиса, семантики и прагматики учитывается в референциально-ролевой грамматике. Во время таких отношений синтаксические конструкции, описание семантики и прагматики определяются без исключения.

Р. Ван Валин и У.Фоли полностью не утверждают сходства семантики и прагматики. Некоторые аспекты морфосинтаксической структуры не могут выражаться чисто функциональными терминами. Например, в английском языке правила использования прилагательного до существительного, а не после него не находят своего описания с помощью функциональных терминов. Большинство таких вопросов находят свое решение на основе формально типологических принципов.

Summary

The importance of Role and Reference Grammar of D. Van Valin and U. Foley in studies of transformation.

This article is devoted to the theory of grammar which covers typologically distinct languages and which is able to capture the interaction between syntax, semantics and pragmatics.

In the early “70s of the last century comes up Role and Reference Grammar (RRG) characterizing the approach of syntactic and grammatical description from the functional point of view. RRG, first of all, studies grammatical units and syntactical constructions, they are analysed according to their functional role in linguistic system (speech) and only after that they are studied from the point of view of the formal (structural) peculiarities. In RRG the structure of the sentence is divided into two types-into semantic role component and pragmatic component.

The description of interaction of syntax, semantics and pragmatics is taken into account in Role and Reference Grammar. During such kind of relations syntactical constructions, the description of semantics and pragmatics are determined absolutely. Van Valin and U. Foley do not claim the similarity between semantics and pragmatics. Some aspects of the morphosyntactic structure can not be expressed by means of purely functional terms. For example, in the English language the rules of the use of the adjective before the noun, not after it, can not be described by means of the functional terms. The most of such questions find their way out on the basis of formal typological principles.

Rayçi: prof. Ə.Ə. Abdullayev